

Quetzal

Quetzal

9(47.925)

g-24

1927

9(47-924)

19 AUG 2011

9-24

24 JAN 2008

№ 1 «ՌԱԶՄԻԿ»-ի գրադարան № 1

ԳԱՂՏՆԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ

Ադրբեջանի դաշադրական գործունեությունից մի էջ.

1007

(33204)

Ե Ր Ե Ի Ա Ն

Դիմադր Զաքի Տպարան

1920

13 MAR 2013

4656

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Աղբրէջանն իր գոյութեան ընթացքում վարել է Հայաստանի նկատմամբ Համիդեան քաղաքականութիւն, դրա պարզ տպացոյցները կարող ենք գրտնել այն ծածկագիր հեռագիրներին մէջ, որ փոխանակել են Աղբրէջանի կառավարութեան, նրա Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչներին և այլ ագենտներին միջև:

Այդ պաղտնի գրագրութիւնից արեւի լոյսի նման պարզում է այն թունոտ վերաբերմունքը, որ Աղբրէջանի կառավարութիւնն ունեցել է դէպի Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Հարեան հանրապետութեան մէջ ներկայացուցչութիւն հաստատել և առաջին իսկ օրից նպատակ դնել այդ երկրի հիմունքները քանդելու մասին մտածել, - դա միայն և միայն թիւրքին ըմբռնելի բան է, որովհետեւ, երբ մի պետութեան մէջ ներկայացուցչութիւն ես հաստատում, դա ինքնին պարզ է, որ այդ երկու պետութիւնների մէջ գոյութիւն ունի, եթէ ոչ բարեկամական, գէթ տանելի յարաբերութիւն: Նւ հասկանալի է, որ դիւանագիտական ներկայացուցիչների պարտականութիւնը պիտի լինի աննօրմալ պարզանքները աշխատել չէզոքացնել և հնարաւոր եղածին չափ, երկու ժողովուրդների միջև բարեկամական

4 3663-9/

կապ հաստատել: Միջազգային ըմբռնումը դիւանագիտական ներկայացուցչութեան՝ այս է: Այն ինչ, թաթար պետութիւնը դիւանագիտական ներկայացուցչութեան նկատմամբ ունի իւրայատուկ ու ծուռ ըմբռնում: Նրա տեսակէտը, ինչպէս ցոյց են տալիս այդ գաղտնի վաւերագրերը, ոչ աւել, ոչ պակաս՝ լրատութիւնն է: Այլ դեր Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցչիչը չունի, քան լրտեսել Հայաստանի զօրական ոյժերը, դժբերի շարժումները, քաղաքական դիտումները, ֆինանսները և հրահանգներ տալ իր կառավարութեան, թէ ինչո՞վ և ինչ ձևով հնարաւոր է Հայաստանի Հանրապետութեան վնասներ հասցնել: Աւելին դեռ, երկրի ներսի թշնամի ու ապստամբ տարրերին դրամական ու զինւորական աջակցութիւնները ցոյց տալ և խոչնդոտ հանդիսանալ Հայաստանի հանրապետութեան ծաւալելուն իր պապկեական հայրենիքում:

Որպէնդի պարզ լինի, թէ Ադրբէջանը ինչ տենդոտ աշխատանք է կատարել Հայաստանի դէմ իր դիւանագիտական ներկայացուցչիչ երի միջոցով, բերե՞ք մի քանի փափկան տւեալներ: Գաղտնի գրադրութիւնները, ինչպէս ցոյց են տալիս ամսաթիւերը, սկսել են անմիջապէս, երբ ոտք է դրել Հայաստան Ադրբէջանի ներկայացուցչի թէքինսկին: Առաջին գաղտնի ծածկագիր հեռագիրը ուղղւած է Բօզու, արտաքին գործերի նախարարին, 1919 թի մարտի 22-ին, իսկ վերջին ծածկագիրը հեռագիրը Երևան՝ արտաքին գործերի նախարար Խան Յոսիօւց՝ Հայաստանի ներկայացուցչի Մակինսկու անունով, 1920 թի մարտի 24-ին: Ասել է՝ ճիշտ մի ամբողջ տարի են տեւել գաղտնի գրադրութիւնները: Եւ այդ մի տարւայ ընթացքում փոխանակել են 75 հեռագիրներ, չհաշւած յատուկ մարդկանց միջոցով

ուղարկւած «գեկոյցները», որոնց մասին ակնարկներ կան նաև հեռագիրների մէջ: Մի տարւայ մէջ միայն 75 ծածկագիր հեռագիր: Սա նշանակում է երեք օրը մի հեռագիր, այնպիսի խոշոր թիւ է սա, որ իսկապէս մեր որակումը «տենդոտ աշխատանք», բնաւ չափազանցութիւն չէ: Բայց հետաքրքրականը այն հոգեբանական պայմաններն են, որի մէջ սկսում է Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցչի թէքինսկին իր չար աշխատանքը Հայաստանի դէմ: Մարտի 22-ի հեռագրի առաջին մասը ծածկագիր չէ: Թէքինսկին այստեղ նկարագրում է այն սիրայի բնորոշութիւնը, որ ցոյց են տալիս Հայաստանի կառավարութիւնն ու կաթուղիկոսը իրենի թէքինսկին շիշում է այն հանգամանքի վրայ, որ Հայաստանի «կառավարութեան անդամները ճառերի մէջ մասնանշում էին բարեւմտական յարաբերութիւն հաստատելու անհրաժեշտութիւնը»... Իսկ կաթուղիկոսին այցելելու ժամանակ կաթուղիկոսը շիշտեղ հայերի ու մուսուլմաններին բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը և խօստացաւ դիմել հայ ժողովրդին՝ հաշտ ապրելու մուսուլմանների հետ... Այդա հեռագիրը շարունակում է. «կաթուղիկոսը ինձ պահեց ճաշի և մինչև վերջին րոպէն չհեռացաւ ինձանից: Մաղութի չգոյութեան պատճառով զմիածնի վնասը ու կաթուղիկոսաբ. լոյսից զրկւածին... Գաղթականների գրութիւնը ծանր է, անհրաժեշտ էր նաեւ լայն օգնութիւն ցոյց տալ»... Թուում է, թէ իրերի ու վերաբերմունքների այս պայմաններում, բնական էր, որ հարկան հանրապետութեան ներկայացուցչին այլ բան չէր թուում, քան «րոպէն համարել» իսկապէս «յարմար և բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու պետութիւնների միջև»... Բայց արեւելքի թաթարը նայն իսկ միջոց չի տալիս. հէնց նայն հեռագրի երկրորդ մասը

շահերի վրայ" (№ 247)։

Իսկ № 75 փաստաթղթի մէջ ասուած է. „Տօմոսը Երեւանում արգելեց Մակինսկուն անցնել Նախիջևան, այն արտօնադրանութեամբ, թէ այդ շրջանը գտնուում է Հայաստանի կառավարութեան վարչութեան ներքոյ։ Մակինսկին դրամները յանձնեց ինձ, սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ի՞նչպէս զործադրեմ Նախիջևանին յատկացած գումարները“։

„Ապաստում են մեծ գէպեր ամբողջ Նարուշահանի և Ղարսի շրջաններում։ Առանց մի օր կորցնելու ուղարկեցէք խոշոր գումար՝ զինուորական կազմակերպութիւնների համար“։ (№ 420)

Բացի դրամական օգնութիւնից՝ Ադրբէջանը Նախիջևանցիներին օժանդակել է նաև ռազմամթերքով. „Անհրաժեշտ է յայտնել զօկտ. Սուլթանօվին, որ Նախիջևան փամփուշտ և փող ուղարկելու մասին հայերը նախագրուեցան են .. Մատնանշած առարկաները երբէք չուղարկէք Մինքենդ և Խոջըէկ գիւղերի վրայով“ (№ 204)։

Նախիջևանի գէպերին գուզընթաց՝ Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչը խորհուրդներ է տալիս իր կառավարութեան նաև տիրանալ Զանգեզուրին... „Անհրաժեշտ է, որ Ադրբէջանը երկու շաբաթեայ ընթացքում մաքրի հաշիւները Զանգեզուրի հետ և զօրքերը առաջացնէ մինչև Ղաթարլու։ Այժմ ամենայամար ժամանակն է... Եթէ իմ առաջակարգը կընդունւի ձեր կողմից, ապա իրադրո՞նցէք առանց պատերազմ յայտարարելու։ Շատ եմ խնդրում, ըր՝ օգտուէք բոլորից և ժամանակ չկորցնէք“... (№ 506)։

Դադանի հեռագրների մէջ խօսք կայ նաև Երևանի գրաւման մասին. „Մահմեդականները պատրաստուում են Նախիջևանի կողմից յարձակում գործել

Երևանի վրայ“... № 117)։

Բայց ամենից հետաքրքրականը Զանգիբասարի նշանակութեան վերաբերմամբ Նախիջևանի թուրքութեան ունեցած կարծիքն է. „Եթէ զանգիբասարցիք անձնատուր լինեն, ապա մենք քաղաքական, քարոյսական եւ նիւթական տեսակետներից շատ ըանկկորցնենք. Խնդրում եմ ամեն ջանք գործդնել. որպէսզի հայերի յարձակումը զանգիբասարցիների վրայ՝ յետ չպրտւի։ Նրանց կողմից բոլոր հնարաւոր միջոցները ձեռնարկւած են“։ (№ 1820)։

Ադրբէջանի աշխատանքը բացայայտ է։ Նախահանքերի առատ գրամներն իրենց քայքայիչ դերն են կատարում Հայաստանի ներքս։

Որպէսզի պարզ լինի, թէ իսկապէս Ադրբէջանը դրամական խոշոր օգնութիւն է հասցրել Շարուր-Նախիջևանին ու Զանգիբասարին և այդ դրամներով է կազմակերպել այդ շրջանների ապստամբութիւնները, բաւական է մոտանշել երկու դժբախտ փաստի վրայ, որոնք տեղի ունեցան ի վնաս Ադրբէջանի։ Առաջի փաստն այն է, որ Նախիջևանի նահանգապետին ուղարկւած մօտ 5 միլիոն դրամը՝ թոններ ու չէքեր՝ չէզոք գտնուում, աւաղակները յարձակում են գնացքի վրայ և կողոպտում են Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Հախվերդովին. որի առիթով արտաքին գործերի նախարարին հեռագրում է. „Շատ եմ խնդրում թէ մուրբէրի դուր շապակցնէք, ինձ հետ տեղի ունեցած ջոտմնելի գէպից յետոյ, որ պատրաստուած էր նախապէս չարագործների ձեռքով, իմ միտքս համարում եմ անմոռութիւն“ (№ 290)։

Երկրորդ փաստը, սոյն թւականի ապրիլի 4-ին, Զաքարաբադում տեղի ունեցած գէպն է, ուր բռնուեցին Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացու-

ցիչ Մակինսկու երեք ղաւաւներն՝ իր աւտոմոբիլով, որոնք Զանգեզուար դրամ էին փոխադրում—կէս միլիան ադրբէյջանեան բոներ, ըիչ քանակութեամբ էլ անդրկովկասեան բոներ և չէկեր: Այս դէպքերց ցտոյ, անմիջապէս Մակինսկին դնաց Թիֆլիս և այլևս չվերադարձաւ Հայաստան*):

Դրամական օժանդակութիւնեց դուրս, Ադրբէյջանը շարունակ իր ագէնտներեց մանրամասն տեղեկութիւններ էր ստանում մեր ղորամասերի քանակի և նրանց դատաւորութեան մասին: (Տես №№ 153, 432, 2907, 448, 461, 469, 616...): Թէքինսկին շարունակ խորհուրդներ է տալիս իր կառավարութեան, թէ ի՞նչ պիտի անել Նախիջևանցիներին օգնութեան գալու համար: Եւրոպայի շրջանն ունի մօտ վեց հազար կիսականոնաւոր ղորք՝ հեծելաղօրով, թնդանօթով և զնդացիներով: Պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ զինւած սլոթերի թիւը կարող է հասնել մինչև 10 հազարի» (№ 150) — գրում է Թէքինսկին: «Նախիջևանցիներն ինձ հարցնում են՝ ի՞նչպէս վարւել և, արդեօք, Ադրբէյջանը օգնութեան կգայ, եթէ նրանք հայերին ղիմադրութիւն ցոյց տան» (№ 83): «Անհրաժեշտ եմ գտնում, որ անյապաղ մեր գնդերը կենտրոնացեն հայկական սահմանների վրայ: Նախիջևանի աղղարնակութիւնը պատրաստ է ղիմադրութիւն ցոյց տալ» (№ 82): «Օգնեցէք մահմեդականներին, մեր ղորքերը դէպի Հայաստանի սահմանները շարժելով» (№ 485):

Բացի այն ընդհանուր ծրագրերը, որի իրագործ-

*) Այս դէպքի դատաւարութեան մանրամասնութիւնները տպածէ ռեազմիկ-ի № 5 ի դատաստանական բաժնում:

ման համար Ադրբէյջանը ցանկացի է Շարուր-Նախիջևանը իր ձեռքում պահել, այն է՝ Ղարաբաղ-Զանգեզուր-Շարուր-Նախիջևան Մակու գծով անմիջական կապ հաստատել Թիւրքիայի հետ, — եղել է և մի երկրորդ տեսակէտ. այդ այն է, որ Ադրբէյջանը միշտ էլ վախ է ունեցել դէպի հայերը, կասկածելով, որ ռուսների յաջողութեան դէպքում հայերը կմիանան նրանց հետ: Եթէ մեր յարաբերութիւնը կամաւորաբան բանակի հետ լարւի, հայերը դէպի մեզ թշնամական դիրք կը բռնեն, ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի համար Շարուր-Նախիջևանում վստահ ստեղծել» (№ 130):

Ապա կան հետաքրքրական տեղեկութիւններ Ղարսի և Բէիւք-Վէդիի շարժումների մասին: Այդ տեղեկութիւններից նոյնպէս ակնյայտ է Ադրբէյջանի օգնութիւնը երկու շրջանի մահմեդականներին: «Անյապաղ կապ հաստատեցէք Ղարսի կառավարութեան հետ: Տոյց աւելք նրան ամեն տեսակի աջակցութիւն, իմացէք, թէ ինչ կարիքներ ունի և հեռագրեցէք մեզ՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու համար» (№ 658): «Հետևեցէք Բէիւք-Վէդիում և միւս գիւղերում կատարւող դէպքերին. եթէ հնարաւոր է, ուղարկեցէք պաշտօնական ներկայացուցիչ, հաւառակ պարագային նշանակեցէք գաղտնի գործակալ» (№ 46):

Բէիւք-Վէդիի ժողովրդի յամառ կռիւների մասին գրում է. «Եթէ հայկական ղորքերը վերցրին գիւղը, կկոտորեն բոլոր մահմեդականներին, այդ պատճառով վերջիններս յամառօրէն պաշտպանւում են» (№ 14): «Միջոցներ ձեռք առէք, որ հայկական ղորքերը հեռանան, ապա թէ ոչ Բէիւք-Վէդիի մահմեդականների դրութիւնը կդառնայ ծանր և, նոյն իսկ,

խառնաճառք" (№ 489):

Հայաստանը ներքին խրատութեամբ բուն դուր-
ձնելուց դատ, Ազրբէջանը միջոցներ չէ խնայել՝ թու-
լացնելու մեղսակ տնտեսապէս. Բազմի հարստութիւն
խառնոց նաւթը, մազութն ու բենզինը Ազրբէջանի
ձեռքին եղել է ուժեղ միջոց՝ ազդելու Հայաստանի
կամքին վրայ: Երկաթուղուն, որպէս գլխաւոր ջիղը
իւրաքանչիւր երկրի առեւտրա-արդիւնաբերութեան,
ինչպէս և միակ միջոցը ապրանքների ու զօրքերի
արագ տեղափոխութեան, — Ազրբէջանի դիւանագի-
տութիւնը առանձին ուշադրութիւն է դարձրել և
հրամաններ ու ցուցմունքներ է տուել իր կառավա-
րութեան, որպէսզի նաւթի ու մազութի նկատ-
մամբ լինի ղգոյշ, առատաձեռնութիւն ցոյց չտալ:
«Որեկեք պատճառ բռնելով՝ յետաձգէր Հայաստանի
երկաթուղիների համար մագութ ուղարկելը, որով-
հետեւ նախիջևանի շրջանում դէպքեր են սպաս-
ուում» (№ 129): «Հայաստանի համար 500000 փութ
նաւթ ուղարկելու մասին... Ապահովութեան խոր-
հուրդը որոշել է նաւթ բաց չթողնել, մինչև Ազրբ-
էջանի կառավարութիւնը փոփոխութեան կենթար-
կէ դաշնագրի հաստատում երկու պայմանները» (№
54): «Իթէ ֆինանսական տեղակէտից դժուարութիւն-
ներ յարուցեցէր, Հայաստանը շուտով ծանր դու-
րութեան մէջ կընկնի» (№ 6):

Արտաքին ուժերի վրայ ազդելու միջոց էլ ու-
նի Ազրբէջանը. այն ժամանակ, երբ անգլիացիք ո-
րոշ օգնութիւն են ուղղում ցոյց տուած լինել Հա-
յաստանին, իր այս կամ այն երկրամասին տիրանա-
լու համար, Ազրբէջանի դիւանագիտական ներկա-
յացուցիչն անմիջապէս հրահանգում է Բազու՝ ար-
հաքին գործերի նախարարին, որպէսզի վերջինս իր

կառավարութեան անունից սպառնայ անգլիացի-
ներին. «Ահրաժեշտ է բողոքել Հնդկաստանի, Թուր-
քիստանի, Աւղանիստանի, Մալայեան կղզիների և
Պովկասի ողջ մահմեդականներին, նոյնպէս և Հաշ-
աութեան Վհաթողովի առաջ՝ անգլիացիների այն
ցանկութեան դէմ, որով նրանք մի քանի միլիոն
մահմեդականներին ենթարկում են թւով կէս միլիոն
հայերին...» (№ 60):

Իսկով դիպլոմատիկ եղանակով խնդիրներ վրձ-
ուելուն, մանաւանդ, երբ խնդիրների մէջ դեր են
խաղում մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները,
Ազրբէջանը, շնորհիւ լայն տեղեկութիւնների ու իր
ազնիւաների միջոցով ձեռք առած նախադրուշու-
թիւններին, կարողանում է ապահովել իր շահերը:
Իսկ շահեր ասելով, Ազրբէջանը միշտ էլ նկատի ու-
նի Հայաստանին որևէ ձեռով վնաս հասցնելու ձեշտ
նոյն ըմբռնումը, ինչ որ ունեցել է Թուրքիան սաս-
նակ տարիներ շարունակ հայերի նկատմամբ: «Պէտք
է վճռական առաջարկ անէ անգլիացիներին մեր
կառավարութիւնը՝ մեղ յանձնելու Զուլֆա-Շահ-
թախթի երկաթուղին՝ Ալեքս-Զուլֆա գծով Պարս-
կաստանի հետ առեւտր սկսելու համար: Յան-
ձնման ենթակայ այդ գիծը պէտք է երկարի մինչև
Դաւալու գիւղը: Անգլիացիներին այդ առաջարկն
անելու հետ միաժամանակ՝ մատնանշեցէր Հայաս-
տանի անընդունակութիւնը, գնացքների երթեկու-
թեան յաճախակի ընդհատումը. ընդ սմին, խոստա-
ցէր Նարուր-Նախիջևանում նոր կարգ հաստատել...»
(№ 558): Բայց երբ խօսք է լինում նոյն Զուլֆա-
նքեան գծի բացման մասին՝ լուի առեւտրական դի-
տումներով, առանց որևէ պետութեան գերիշխա-
նութիւնը նկատի առնելու, — Ազրբէջանի դիւանա-

գիտական ներկայացուցիչն անմիջապէս տալիս է իր
հզրակացութիւնը. «մինչև չկարգաւորուեն մեր փոխ-
յարաբերութիւնները, չորոշուեն սահմանները, Նրե-
ւան-Ջուլֆա դժի բացումը գտնուում հմ աննպատա-
կայարմար: Տնտեսաւան տեսակէտից կշահեն միայն
հայերը: Ճանապարհի բացումը մեզ անտեսապէս
ոչինչ չի տալ. իսկ ինչ վերաբերում է մեր քաղա-
քական շահերին, առանց տյդ ճանապարհի էլ մենք
կարող ենք իրականացնել թէ՛ նախընտանում և թէ՛
պարսկական Ատրպատականում» (№ 114):

Մի հետաքրքրական փաստի վրայ ևս անհրա-
ժեշտ ենք համարում կանգ առնել, ցոյց տալու հա-
մար, թէ ինչպէս Ադրբէջանը չբուլճեկիական վտան-
գը՝ իր ձեռքին, դեռ ևս մի տարի առաջ, դարձրած
է եղել դէնք, օգտագործելու և խաբելու անգլիա-
ցիներին՝ անշուշտ, այս դէպքում ևս նպատակ դը-
նելով թուրքացիները Հայաստանի դիմադրական ոյժը:
«Բուլճեկիների կողմից Բագլին վտանգ սպառնալը
պատճառ բերեցէք և խնդրեցէք անգլիացիներին, որ
Ղարսի թնդանօթները փոխադրեն Բագլու» (№ 94)
— խորհուրդ է տալիս Թէքլինոկին իր կառավարու-
թեան:

Մենք փոքր ինչ երկար կանգ առանք փաստե-
րի դասաւորման վրայ, որպէսզի կարողանանք ըն-
թերցողին պարզ պատկերացնել այն իրական վտան-
գը, որ գալիս է Ադրբէջանի կողմից: Այդ վտանգը
ոչ թէ պատահական ընդթ ունի, այլ խոր պատմա-
կան պատճառներ, որոնք ոչ այնքան բղխում են
Գովկասի թաթարի հոգեբանութիւնից, որքան տաճ-
կի: Ադրբէջանը, ներկայ դէպքում, պարզապէս կա-
մակատարն է դաժան Թիւրքիայի, որ դարեր շարունակ
հայութեան կրծքին նստած՝ կրծել է նրա սիրտը և

թոյլ չի տալ ոտքի կանգնելու: Այսօր, երբ հայը վեր-
ջնականապէս ազատուել է թիւրքի գերշխանութիւնից
և ունի իր անկախ պետութիւնը, և օր օրին նւա-
ճումներ է անում ու տարածւում է իւր պատմական
հայրենիքում, ընական է, որ թիւրք-թաթար միու-
թիւնը բոլոր միջոցներին է դիմելու ոչ միայնարգելք
հանդիսանալու Հայաստանի հանրապետութեան ու-
ժեղանալուն, այլ և հնարաւոր դէպքում նրան պայ-
թեցնելու:

Որպէսզի ցոյց տանք, որ մեր առած ճշմարտու-
թիւն է, մի վերջին անգամ դիմենք գաղանի փաստա-
թղթերին, ուրասուած է. «Ադրբէջանը Հայաս-
տանից բացի ուրիշ թշնամի չունի,
ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի
վրայ առանձին ուշադրութիւն
դարձնել» (№ 202, 22 յուլիսի 1919 թ.):

Ահա այն մտայնութիւնը, որով առաջնորդուել է
Թիւրքին, այսօր նոյնը շարունակում է և Ադրբէ-
ջանը: Ասկայն գիտենալու է, որ այդ մտայնութիւնը
խորխորատ տարաւ Թիւրքիային, կարող է խորխորատ
տանել նաև Ադրբէջանին...

Ա. Ղ.

հասած համարել:

Արտաքին գործոց նախարարութիւնը հրապարակում է այդ փաստաթղթերը ժամանակագրական կարգով, առանց բացատրութիւնների, որովհետեւ կարծում է, թէ նրանք արդէն իսկ պերճախօս կերպով պարզում են իրենց բնոյթը:

№ 1

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Փոխադարձ այցելութիւններ արի. հանդիպում եմ սիրալիր վերաբերմունքի Մարտի 19-ին կառավարութիւնը պատեհեց ինձ ճաշով. կառավարութեան անդամները ճառերի մէջ մատնանշում էին բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու անհրաժեշտութիւնը: Երկու հանրապետութիւնների մէջ բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու տեսակէտից, ըսպէն համարում եմ յարմար Ուստի, պէտք է խօսքից գործի անցնել: Մարտի 18-ին գնացի էջմիծին, այցելեցի կաթողիկոսին, նա շեշտեց հայերի և մոսկովմանների բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը և խոստացաւ դիմել հայ ժողովրդին՝ հաշտ ապրելու մոռումլմանների հետ: Կաթողիկոսը ինձ պահեց ճաշի և մինչև վերջին ըսպէն չհեռացաւ ինձանից: Մազութի չգոյութեան պատճառով, էջմիածնի վանքը, ու կաթողիկոսարանը էլքտրական լոյսից զրկւած են: Մտաւայ միջինների համար մազութ տալ. ուստի խնդրում եմ շուտով տակաւներով մազութ ուղարկէք՝ կաթողիկոսին ուղարկելու համար: Գաղթականների դրութիւնը ծանր է, անհրաժեշտ է նրանց լայն օգնութիւն ցոյց տալ: Դրամական փոխադրութիւններ չկատարելու պատճառով՝ առևտրականները ցանկա-

1007
(33204)

3663-21

ԱՌՐԲԷՋԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՆՐԱ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀ-
ՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ՈՒՆԵՑԱԾ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒ-
ԹԻՒՆԻՑ ՄԻ ԷՋ

Ներածութիւն

Ստորև տպագրւած հեռագիրները այն դադարի գրագրութիւններն են, որ փոխանակել են միմեանց մէջ Ադրբէջանի կառավարութեան ու իր Հայաստանի կառավարութեան կից՝ դիւանադիտական ներկայացուցիչները, ինչպէս և նոյն ներկայացուցիչներն ու Ադրբէջանի այլ գործակալները:

Այս պաշտօնական փաստաթղթերը որոշակի բնոյթագծում են այն ազդեցութիւնը, որ մի սարւայ ընթացքում, այսինքն երևանում դիւանադիտական ներկայացուցիչ նշանակելու օրից՝ մինչև իր իշխանութեան վերջին օրերը՝ վարել են Հայաստանում Ադրբէջանի հին կառավարութիւնն ու նրա ներկայացուցիչները:

Այս դադարողի փաստաթղթերը վաղուց դադարում էին Հայաստանի հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարութեան մէջ և վաղուց կարդացւած էին. նրանք բռնւում էին ուղարկւելուն պէս: Սակայն, արտաքին գործերի նախարարութիւնը չէր հրապարակում, սպասելով յարմար ըրպէի. այժմ, Ադրբէջանում տեղի ունեցած լեղաշրջումից յետոյ, ըսպէն կարելի է

նում հն դրամները ինձ յանձնել, որպէսզի մեր կառավարութիւնը իմ հեռագրի և չէկի հիման վրայ, Բագուում վճարէ։ Ուղարկեցէք միայն 200 փութ մագութ, աւելին կարող է կառավարութիւնն օգտագործել։ Մագութ ուղարկելու մասին կաթողիկոսին արած խոստումս շատ մեծ տպաւորութիւն թողեց։ Մարտի 14-ին Հայաստանը Թիֆլիսից ստացաւ 14 միլիոն բոն, բայց եթէ ֆինանսական տեսակէտից դժարութիւններ յարուցանէք, շուտով ծանր դրութեան մէջ կընկնի։ Եկամուտների բացակայութեան պատճառով, Հայաստանը չի կարող ինքնուրոյն կեանք վարել։ Հնդկի զինւորները ուղևորւեցին դէպի Նախիջևան։ Եթէ անհրաժեշտ դառնէք, Կարսի կառավարութեան հետ կապ կհաստատուի։ 14 բարձր դասարանի գիմնադիրներ դալիս են ուսումը շարունակելու, եթէ ի հարկէ, նրանց կընդունեն դպրոց։

№ 6, 22 մարտի. 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝

Թեքիսկիյ

Ծանօթութիւն.— Այս հեռագրի առաջին մասը կաղմած է տառնց ծածկագրի. ծածկագիրը սկսում է հետևեալ բառերից, «Ուղարկեցէք միայն 200 փութ մագութ...»

№ 2

Բագու, նախարարատեղւոյն, պատճէնը՝ արտաքին գործերի նախարարին

Հայաստանը ունի՝ վեց հետեակ գունդ, իւրաքանչիւրը բաղկացած երեք գումարտակից. բացի դրանից, կաղմում է վեց Ղարաբաղի գումարտակ և մէկ երևանի պահակային գումարտակ. ամբողջ հե-

տեակը չի անցնում 10 հազարից։

Հեծելազորի երեք բաժնակ, իւրաքանչիւրը երեք էսկադրօնով. միայն մէկ էսկադրօնը ունի ձիեր, Երկու դաշտային մարտկոց, հինգ լեւնային և մէկ հեծելազորի կայ երեք զրահագտ գնացք, որ խլած և վրացիներից։ № 41, 10 ապրիլի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Թէքիսկիյ

№ 3

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Լուրերի համաձայն, անգլիացիք Ղարաբ յանձնել են հայերին, պատրաստուում են նրանց յանձնելու հետև Շարուր—Նախիջևանը։ Խնդրում եմ ստուգել և հարցնել անգլիացիներից. եթէ ճիշտ է, ապա, կարծում եմ, անհրաժեշտ է ընդգրկել Հնդկաստանի, Թուրքիաստանի, Աւղանիստանի, Մալայիան կղզիների և Կովկասի ողջ մահմեդականների, հոյակէս և Հաշուութեան վեհաժողովի սուլտան զլիսցիների սյն չանկութեան դէմ, որով նրանք մի քանի միլիոն մահմեդականների ենթարկում են թուլ կէս միլիոն հայերին։ Լուրերի համաձայն Զօդի շրջանում մահմեդականները դիմադրութիւն են ցոյց տալիս և կուրի են բռնուել հայկական զօրքերի հետ։ № 60, 16 ապրիլի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքիսկիյ

№ 4

Շտապ

Թիֆլիս, Աղբրէջանի հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարար Զաֆարովին

Սպասում է անգլիական դեսերալ Միլնի մեկնումը Նախիջևան, դրա հետ զուգընթաց, Հայաստանը

մայիսի 3-ին պէտք է ներատարակէ մի յայտարարութիւն այն մասին, որ դաշնակից միաստանի համաձայնութեամբ Հայաստանը զբաւում է Նախիջևանը Ղարսի նման և որ մուսուլմանները համարում են հաւասար իրաւունքներով օժտած քաղաքացիներ:

Անդլիացիների հրամանով մեր սպաները հեռացան Նախիջևանից: Աճ 71, 29 ապրիլի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

—
№ 5

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Եթէ Նախիջևանը դիմադրութիւն ցոյց տայ հայկական զօրքերին, ապա կոռավարութիւնը ինչ օգնութիւն ցոյց կտայ և կուղարկէ արդեօք զօրքեր, թէկուզ կամաւորների անւան տակ: Այսօր գալու է գեն. Միլնը: Շտապ հեռագրեցէք պատասխանը, սպասում եմ: Աճ 72, 29 ապրիլի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

—
№ 6

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարի օգնականին

Յանձնեցէք քարուղարին 100 հազար՝ միաստանի պէտքերի համար և 40 հազար, ընդամենը 140 հազար՝ և ասացէք, որ անմիջապէս վերադառնայ: Մուսուլման ազգային խորհուրդը խնդրում է 400 հազար. Հայաստանի պարլամենտի ընտրութիւնների համար. իմ խնդրած 40 հազարը դրա համար է: Աճ 73, 30 ապրիլի, 1919 թ.: 1

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 7

Շտապ

Բազու, նախարարապետին

Գեներալ Միլնը և Տոմսօնը վերադարձան Թիֆլիս. խնդրում հմ նրանց հետ բանակցէք Նախիջևանի հանելուկային խնդրի մասին և ձեռք տոնէք անհրաժեշտ միջոցներ: Իմ բողոքները էլինեն անօգուտ և վաղաժամ, քանի որ Նախիջևանի շրջանին վերաբերող հրամանը՝ ստորագրած անգլիական գեներալ Դեվիլի և Երեանի զօրամասի պետ Դրօյի կողմից՝ դեռ նրատարակւած չէ: Աճ 74, 1 մայիսի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

—
№ 8

Բազու, նախարարապետին

Ապրիլի 30-ին ժամանեցին Մակինսկին (Գանիզադէ) և Նախիջևանսկին: Տոմսօնը Երեւանում արգելեց Մակինսկուն անցնել Նախիջևան, այն պատճառաւորութեամբ, թէ այդ շրջանը գտնւում է Հայաստանի կառավարութեան վարչութեան ներքոյ: Մակինսկին դրամները յանձնեց ինձ. սպասում եմ ցուցմունքների, թէ ինչպէս գործադրւում Նախիջևանին յատկացւած զոմարները: Նախիջևանսկին հարկադրւած է վերադառնալ: Անգլիացիները Մակինսկու վազօնը վերցրին: Աճ 75, 1 մայիսի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

—
№ 9

Բազու, նախարարապետին, պատճէնը՝ արտաքին գործերի նախարարի օգնականին

Դէպի Նախիջևան անցան հայկական զնդերը:

Հայաստանի վրայ ճնշում գործ դնելու համար անհրաժեշտ եմ գտնում, որ անյապաղ մեր գնդերը կենտրոնացեն հայկական սահմանների վրայ: Նախիջևանի սղգաբնակութիւնը պատշաաստ է դիմադրութիւն ցոյց տալ, միայն վախենում է, որ անգլիացիք միջամտեն յօգուտ հայերի: Մայիսի 2-ին գեներալ Դիվին Երեւանից մեկնեց Նախիջևան: Դիվիջանում կանգնած է միայն չորրորդ գունդը՝ թերի կազմով: № 82, 4 մայիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. թէքինսկիյ

No. 10

Բագու, նախարարապետին, պատճենը՝ արտաքին գոր-
ծերի նախարարին

Շտապ պատասխանեցէք սպրելի ի 29-ի № 72 հե-
ռադրիս: Նախիջկանցիները ինչ հարցն ունին՝ ինչպէս
վարեւել և, արդեօք, Ադրբէջանը օգնութեան կգնի,
եթէ նրաք հայերին զիմադրութիւն ցոյց տան: № 83,
4 յայտի 1 19 թ.:

Դիւանագիտակտն ներկայաց. Թէքինսկիյ

No 11

ԵՐԿԱՆ, ԴԻԼԱՆԱԳԻՄԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԿՈՒՄ. ԹԷՔԻՆՍԿՈՒՆ

Դէպի Նախիջևան զօրամասեր և կամաւորներ
 ուղարկելու մասին ներկայումս խօսք լինել չի կարող-
 այդ հարցը եռանդուն կերպով քննուած է կառավա-
 րութեան և Աւագների Խորհրդի մէջ: Հետևանքի մա-
 սին կհաղորդեմ: Եռանդուն կերպով բողոքեցէք Նա-
 խիջևանը գրաւելու նպատակով ձեռնարկած ամեն

տեսակի գործողութիւնների և Ադրբեջանի ինքնիշխան
իրաւունքների նսեմացման դէմ. № 36, 5 մայիսի,
1919 թ.:

Ի տեղի արտաքին գործերի նախարարի՝
Զեաթխանով

№ 12

செய்ய மு

Երեւան, Ադրբեջանի Հանրապետական ներկայացուցիչ թերթինսկուս

Անյապազ կապ հաստատեցէք Ղարսի կառա-
վարութեան հետ Յոյց տէք նրան ամեն տեսակ
աջակցութիւն, իմացէք թէ ինչ կարիքներ ունի, հե-
ռադրեցէք մեզ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնելու
համար. Հաստատ պնդեցէք, որ վերադարձեն դերի
կանայք, բոլորեցէք Աւրբէջանի տիրիաօրիան —
Գեօգչայի շրջանը զօրքեր ուղարկելու դէմ. Ամանի
մասին հաղորդեցէք զաշխակից հրամանս տարութեանը.
մենք անգլիացիներին արդէն հաղորդեցինք. № 658,
6 մայիսի 1919 թ.:

Նախապատրաստելու՝ Խօյսկի

№ 13

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Մինչև մայիսի 7-ը հայկական զորքերը դեռ չեն
անցել սահմանը, այսինքն՝ «Գայլի Իրունքը»։ Մու-
սուլմանները Սադսրակ դեղի մօտ գնդացիներով
պաշտպանում են Գայլի Իրունքը։ Մինչև ապրիլի 27-ը
զինուորական կցորդն ու դորձավարը պետք է Նախի-
ջևան լինէին, բայց նրանցից դեռ տեղեկութիւն չէ
ստացւած։ № 90, 9 մայիսի 1919 թ.։

Դիւանագիտական հերկայաց. Թէքինսկի

№ 14

Շառապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Մայիսի 28-ին հայկական գործերը պետ չեն անցել Պայլի Դրոշմը, ուր կանգնած են մուսուլմանները՝ դիմադրութիւն ցոյց տալու, եթէ անգլիացիք կանցնեն հայերի կողմը: Հայերը շարունակում են զօրքեր կենտրոնացնել Դաւալում: Հայերը, նոյնիսկ, Նախիջևանի աղմինիստրացիան նշանակեցին, բայց նրանց աւանտիւրան յաջողութիւն չունեցաւ նախօրօք ձեռք առնած միջոցների շնորհիւ:

«Կապկազսկոյէ Սլովօի» մայիս 3-ի համարում տպւած է Նախիջևանի շրջանին տրւած հրամանը: Կապը կտրւած լինելու պատճառով Նախիջևանի գիւղերական կցորդից տեղեկութիւն չունեմ: № 92, 9 մայիսի 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 15

Բազու, նախարարապետին, պատճէնը՝ արտաքին գործերի նախարարի օգնականին

Լուրերի համաձայն, անգլիացիները Շարուր-Նախիջևանի շրջանը յանձնում են հայերին, պայմանով, որ հայերը Ղարաբաղը ճանաչեն որպէս Աղբրբէջանի մաս:

Այդ լուրը տարածել են հայերը, բայց կարծում եմ, որ Հայաստանին Ղարաբն էլ բաւական է. ինչպէս Հայաստանի այլ մասերում, այնպէս էլ Շարուր-Նախիջևանում մուսուլմանները սարսափելի կացութեան մէջ են, չի կարելի այդ շրջանի հոծ մահմեդականու-

թիւնը ենթարկել հայերին: Նրանց սարսափելի ծանր դրութեան մասին ես ապացոյցներ ունեմ: Այս տմեկը պէտք է բացատրել դաշնակից հրամանատարութեանը թիֆլիսում և միշտ համաձայնութեան մէջ լինել նրանց հետ, հակառակ դէպքում մեր դիւանագիտութիւնը տանուկը տայ: № 93, 10 մայիսի, 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 16

Բազու, նախարարապետին

Բուլշեւիկների կողմից Բազուին վտանգ սպառնալը պատճառ բերեցէք և խնդրեցէք անգլիացիներին, որ Ղարսի թնդառթները փոխադրեն Բազու: № 94, 10 մայիսի, 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 17

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Քաբուլաղարին միջ ուշացի և միտոյի պէտքերի համար յանձնեցէք նրան հարկւր հազար, նաև իմ ոռնիկը: Ես պարտական չեմ առանց ոռնիկի ծառայելու և ստանալու աւելի քիչ, քան միւս դիւանագիտական ներկայացուցիչները:

Դործի օգուտը նկատի առնելով, չպէտք է սահմանափակէք ի՞մ ծախքերը: Եթէ իմ ծախսերը մեծ էք համարում, խնդրում եմ ինձ յետ կանչէք և փոխարինէք մարում, խնդրում եմ ինձ յետ կանչէք և փոխարինէք ուրիշով, մանաւանդ որ ես խօսկու հետ պայմանաւորուել եմ Երևանում մի ամսից աւելի չմնալ: 12 մայիսի 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 18

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Մայիսի 14 ին սպասում է Նախիջևանի գրա-
լուսմը հայերի կողմից: Գոնէ հաղորդեցէք, հետաքը-
քում է ձեզ Նախիջևանի հարցը: № 98, 14 մայիսի
1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 19

Երևան, դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկու

Հանգումանքների բարդացման հետևանքով, նա-
խիջևանցիները մօտ ապագայում չեն կարող սպասել
մեզինց իրական զինուորական օգնութիւն: Եթէ տե-
ղական բնակչութիւնը կարող է կանգնեցնել հայեա-
կան զօրքերի առաջացումը, ապա այդ ուրախութեամբ
կընդունի Ադրբեջանի կողմից, մանաւանդ, որ Ղալա-
բադի հայերը՝ չնայած անգլիացիների ներկայութեան,
որոնք եկել են Դարաբադ մեզ աջակցելու՝ կտրականա-
նապէս ընդդիմանում են Ադրբեջանի իշխանութեանը
այնտեղ հաստատելուն: № 38, 18 մայիսի, 1919 թ.:

Ի տեղի արտ. գործ. նախարարի՝ Զիաթխանով

№ 20

Բազու, արտ. գործ. նախարարին

Խոչ գրութեան մէջ է կամուրջական Բանակը:
Որևիցէ պատճառ բռնելով յետագէք Հայաստանի
երկաթուղիների համար մագուի ուղարկելը, որովհե-
տեւ Նախիջևանի շրջանում գէպքեր են սպասում:
Անգլիական զօրքերը հեռանում են, նրանց բրիգադներ:

երից մէկը կկանգնի Գորի քաղաքում: Խոչ պետք է
ձեռնարկել անգլիացիների՝ Զանգեզուրի մասին արած /
վճար տրութիւն: № 129, 4 յունիսի 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 21

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Կամուրջական Բանակի առաջիկայացումը հայե-
րին ուրախութիւն է պատճառում, որովհետեւ յոյս ու-
նեն, թէ Բազուն կգրաւի, թէպէտ յունիսի մէկին ինձ
մօտ ճաշին Խատիսեանը հաւատացնում էր, որ անկա-
խութիւնը պաշտպանելու հարցում Ադրբեջանի և Հա-
յաստանի շահերն ընդհանուր են: Եթէ մեր յարաբե-
րութիւնը կամուրջական Բանակի հետ լարելի, հայերը
դէպի մեզ թշնամական զիջք հրահեն, ուստի անհրա-
ժեշտ է Հայաստանի համար Ծարուր-Նախիջևանում
ստեղծել վտանգ: գործը կազմակերպելու համար պէտք
է անյապաղ գրամ բաց թողնել: Իմ ձեռք առած մի-
ջոցների շնորհիւ, Ծարուրը, Նախիջևանը և Օրդու-
բադը արգէն միացել են մէկ ազգային խորհրդի մէջ,
որը ինձ հետ մշտական յարաբերութիւն ունի:
№ 130, 4 յունիսի, 1919 թ.:

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 22

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկու

Պատասխան № 130 հետաքրի, Հաւանութիւն եմ
տալիս Ծարուր-Նախիջևանի հետ կապ հաստատելու
նպատակով ձեր ձեռնարկած միջոցներին: համաձայն
եմ միջոցներ տալ զինուորական կազմակերպութիւն-
ների համար: Հաղորդեցէք՝ ինչպէս և ում բաց թող-

նել դրամը, Հաղորդեցէք, թէ ինչ միջոցներով պիտի
իրագործուին մասնանշուած ծրագիրն ու կազմակեր-
պութիւնները, № 1509, 8 յունիսի, 1919 թ.

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաֆարով

№ 23

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Պատասխան № 1599 հեռագրի. Շարուր-Նախիջև-
ւանի շրջանն ունի մօտ վեց հազար կիսահանոնաւոր
զօրք՝ հեծելազօրով, թնդանօթով և դնդացիներով,
Ռազմունակութեամբ յետ չեն ֆուլմ հայերից, որոնց
օժանդակում են անգլիացիները: Պատերազմական
գործողութիւնների ժամանակ զինուած ոյժերի թիւը
կարող է հասնել մինչև 10 հազարի, կարծում եմ, որ
մենք պէտք է պահենք միայն վեց հազար ասկեթերին
հրամանատարական կազմի հետ միասին, տեղաւորե-
լով նրանց այն վայրերում, ուր գտնուում էին մինչև
հայերի գալը, իսկ մի մասն էլ Զանգեզուրի սահմանի
վրայ՝ լեռներում: Ծախսերի ստուգութիւնը լիովին
հրաշխաւորելի դժուար է: Դործի կարեւորութիւնն ստի-
պում է, որ հաշուենք մի քանի հնարաւոր գեղծում-
ների հետ: Դրամը հրամանատարներին բաց կթողնեմ
մաս-մաս, բացի այդ, վերահսկիչներ կը նշանակեմ: Վա-
ղը գուրս է գալիս զինուորական կցորդը, լսեցէք նրա
զեկուցումը և միասին քննեցէք: Այսօր սուրհանդակ
ուղարկեցի Նախիջևան, № 150, 11 յունիսի, 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 24

Շտապ

Բազու, նախարարապետին, պատճէնը՝ արտաքին գոր-
ծերի նախարարին

Մինչև որ Հայաստանը մօլաւութեամբ գիւղացիներ-
ին հաղաւորէ իրենց գիւղերում և չվերադար-
ձնէ նրանց հողերը, — որ կապալով են տուած, — ոչ մի
ֆոնետ նաւթ և մազութ քաց չթողնէք:

№ 151, 11 յունիսի, 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 25

Բազու, նախարարապետին, պատճէն՝ արտաքին գործերի
նախարարին

Զինուորական կցորդը տեղեկութիւններ բերեց
Հայաստանի ոյժերի մասին: Հայաստանն ունի երեք
հետեակ բրիգադ, իւրաքանչիւրը բաղկացած է երկու
գնդից: Գնդերից իւրաքանչիւրը բաղկացած է երեք
գումարտակից: Երեք ձիաւոր գունդ, իւրաքանչիւրը
վեց էսկադրօնով, բայց բոլոր էսկադրօնների կազմա-
ւորումը գեռ չէ վերջացել: 12 մարտկոց, իւրաքան-
չիւրը չորս թնդանօթով, Բացի զրանից, կայ մէկ
Վարաբադի շոկատ, բաղկացած մէկ գումարտակից,
երեք էսկադրօնից և 4 թնդանօթից: Ղարսում մօտա-
ւոր հաշիւով կայ 500—700 թնդանօթ՝ ուրիշ գիւյմանո-
ցից մինչև զաշտային, որոնց վրայ սպաներ ու ծա-
ռայողներ չկան: Երեք զրահապատ գնացք:

№ 153, 12 յունիսի, 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 26

Երևան, Ադրբեջանի դիւանագիտ. ներկայացուցիչ
Թէքինսկին

Շտապ հաղորդեցէք Նախիջևանի, Շարուրի, Վէ-
դիբասարի, Գողթանի և Օրդուբադի գրութեան մա-
սին: Զուլֆան իրանց ձեռքին է: Վէդիբասարի գա-
մագամ Խալիլ Աղա Հաջիարովի և Աբաս Կուլի աղա
Շադինսկուն աղատելու համար աջակցութիւն ցոյց
տւէք: № 1695, 17 յունիսի, 1919 թ.

Ի տեղի արտաքին գործերի նախարարի

Զիաթխանով

№ 27

Շտապ

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Պատասխան № 1695 հեռագրի: Նախիջևանի, Շա-
րուրի, Վէդիբասարի և Շահթախտի շրջանները գրաւ-
ւած են հայկական զօրքերով և հաստատուած է հայ-
կական վարչութիւն: Նախիջևանի Աղգային Խորհուրդը
խնդրում է ինձ. հաղորդել դաշնակից հրա-
մանատարութեանը, որ հայկական իշխանութիւնները,
հակառակ անգլիական դեսերալ Դեվլի և Խաթաովի
խոստման, սկսել են խուզարկութիւններ անել և
գրաւում են գէնքեր, կահկարասի, գերաններ, տախ-
տակներ և ուրիշ իրեր և խնդրել, որ դաշնակից հրա-
մանատարութիւնը վերջ տայ նման գործողութիւն-
ներին: Զուլֆան հայերի ձեռքին է: Նախիջևանեան
Միութեան խնդիրը հնարաւոր էր գտնում կատարելու
հայերի մուտքը Օրդուբադ չի թոյլատրւում. այդ
ժամին դեռ 11 օր տալ Օրդուբադցիները որոշ կեր-

պով յայտարարեցին հայերին: Մուսուլման զօրքը
ցրւած է: Մնացել են միայն 300 պարտիզաններ:
№ 184, 20 յունիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկի

№ 28

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Խնդրում եմ մանրամասն հարց ու փորձ անել
զինւորական կցորդին և հրահանգներ տալ Նա-
րուր-Նախիջևանի զինւորական կադմակերպութիւն-
ների մասին: Իր ժամանակին նիւթական օժանդակու-
թիւն չհասնելու պատճառով, մուսուլմանական զօրքերը
ցրւեցին, բացի 300 պարտիզաններից: Թուում է, որ այժմ
Ադրբեջանը Հայաստանից բացի՝ ուրիշ թշնամի չունի,
ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի վրայ առանձին ու-
շադրութիւն դարձնել: Պէտք է քիւրդ Սմկոյին քաշել
մեր կողմը, որի համար խնդրում եմ ինձ լիազօրու-
թիւն և զինւորական կցորդին հարց ու փորձ անել
Սմկոյի մասին

№ 202, 22 յունիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկի

№ 29

Շտապ

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Բէիւք-Վէդիի գրութիւնը յուրջ է, Հայաստանը
կենտրոնացնում է իր բոլոր ոյժերը: Յայտարարւած
է զօրահաւաք: Քահանաներն իրենց քարոզներում կոչ
են անում յարձակել Բէիւք-Վէդիի վրայ, համարելով
այդ սրբազան արշաւանք: Մուսուլմաններին կարող

է ազատել Ադրբէյջանի զինուած միջամտութիւնը: Եթէ հայկական զօրքերը վերցնեն գիւղը, կը կոտորեն բոլոր մահմեդականներին. այդ պատճառով վերջիններս յամառօրէն պաշտպանուած են: Մահմեդականների յամառ դիմադրութիւնը անգլիացիներին կատաղեցրել է: Կռիւը շարունակուում է: Մահմեդականների դիմումին՝ օգնութեան համար, յայտարարեցի, որ առայժմ Ադրբէյջանը չի կարող օգնել զօրքով, բայց մահմեդականների բոլոր ծախքերն ու վնասներն անմիջապէս կվերադարձեն Ադրբէյջանի կողմից:

Սպասուում են մեծ դէպքեր ամբողջ Շարուր-Նախիջևան. Օրդուբադում և Ղարսի շրջանում: Առանց մի օր կարցնելու ուղարկեցէք խոշոր զոմար՝ զինուորական կազմակերպութիւնների համար:

№ 420, 14 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 30

Թիֆլիս, զինուորական կցորդ՝ Վ. Գ. Մահմէդ բէգ Ալիեին

Հայաստանն ունի երեք հետեակ բրիգադ, իւրաքանչիւրը բաղկացած երկու գնդից: Գուռն ունի երեք գումարտակ: Երեք ձիաւոր գուռն, իւրաքանչիւրը բաղկացած վեց էակադրօնից, բայց բոլոր էակադրօնների կազմակերպումը դեռ չէ վերջացել: 12 մարտից՝ իւրաքանչիւրը 4 թնդանօթով: Բացի դրանից կայ մէկ շարաքաղի ջոկատ, բաղկացած մէկ հետեակ գումարտակից, երեք էսկադրօնից և 4 թնդանօթից: Ղարսում մօտաւոր հաշուով կայ 500-ից աւելի թնդանօթ՝ 8 դիւլմանոցից մինչև դաշտային, որոնց վրայ սպաններ և ծառայողներ չկան: Երեք զրահապատ

գնացք: Ներկայումս ուժեղ զօրահաւաք կայ: Կարծում են, որ միայն զօրահաւաքով կարող են լրացնել մասնաշաժ գնդերի քանակը, որովհետև պատարութիւն չստ կայ: Խնդրում եմ այս ամենը հաղորդէք զինուորական նախարարին:

№ 432, 16 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 31

Երևան, դիւանագիրտական ներկայացուցիչ՝
Թէքինսկուին

432. Եթէ հնարաւոր է, պարզեցէք, թէ մօտեղ են կանգնած զօրամասերը: հեռագրեցէք:

№ 2907, 18 յուլիսի, 1919 թ.

Զինուորական կցորդ՝ Ալիե

№ 32

Թիֆլիս, Ադրբէյջանեան միսսիա, զինուորական կցորդ՝
Ալիեին

Բացի վեց հետեակ գնդերից, կայ նաև եօթերորդը, որ կազմւում է միլիցիօն գուռն. կան նոյնպէս սահմանապահ բրիգադներ ու Զօրական Շտաբի զօրամաս: Զանգեզուրում կան հայկական զօրամասեր, բայց նրանց թիւը յայտնի չէ:

№ 447, 19 յուլիսի 1919 թ.

Դիւանագիրտ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 33

Երևան, դիւանագիրտական ներկայացուցիչ՝
Թէքինսկուին

Հետևեցէք Բէիւք-Վէդիում և միւս գիւղերում

կատարող գէպքերին. եթէ հնարաւոր է, ուղարկեցէք պաշտօնական ներկայացուցիչ, հակառակ պարագային նշանակեցէք գաղտնի գործակալ. Դէպքերի մասին հազորդեցէք:

№ 46, 19 յուլիսի, 1919 թ.

Արտաքին գործոց նախարար՝ Զաֆարով

№ 84

Թիֆլիս, Ագրբէջանի միսսիա, զինուորական կցորդ՝ Ալիեխ

Հինգերորդ գունդը կանգնած է Ղարսում, չորրորդը՝ Սանահինում, Դիլիջանում և Նոր-Բայազետում, վեցերորդ գունդը՝ հաւանօրէն, Ալեքսանդրապոլի շրջանում և Սուրմալուի գաւառում: Վեղիքասարի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում են գտնուում Խոթեհորդ գնդի ա. բ. և գ. մասերը, սահմանապահ բրիգադի մէկ մաս, Զորական Շտաբի մէկ վաշտի ուսուցիչ մաս, հրկու զրահապատ գնաքը, հեծելազօր, և լեռնային մարտկոցների փոքրաթիւ մասեր: Երեսնում է այ մէկ մարզաւոր խումբ և Երևանեան Առանձին Գումարտակը: Ղարսաղի ջոկատը գնդապետ Կաֆրիկի հրամանատարութեամբ, հաւանօրէն, անցել է Զանգեզուր: Հեծելազօրը կանգնած էր Ալեքսանդրապոլում, բայց թէ այժմ թրտիկ է, — դժուար է պարզել քան որ միայն հրեք էսկադրօնը ունեն ձիեր, միւսները ձիեր չունեն:

Պատերազմական գործողութիւնների հետեւանքով, զօրամասերի դասաւորութիւնը ենթարկւում է փոփոխութեան:

Զօրավար Շելկովնիկովի գաղտնի հրամանները՝

ուղղւած գնդերի հրամանատարներին, բռնւած են և ուղարկւած Շարուր Նախիջևանի մահմեդականներին ի տեղեկութիւն. այդ մասին կայերը հաւանօրէն չը գիտեն:

№ 461, 21 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանապետ. ներկայացուցիչ՝ Թէքինսկիյ

№ 35.

Շտապ

Բագու, արտ. գործ. նախարարին

Զանգեզուրում կան Հայաստանի զօրամասեր, որոնք, Կիլիկի անցքով շարունակուած են կապ պահպանել Հայաստանի իշխանութիւնների հետ: Խնդրում եմ ինձ իրազեկ պահէք քաղաքական անցուղաւորին, յատկապէս Հայաստանին վերաբերող խնդիրներին:

Վրաստանի կառավարութեան կից զիւանապետական ներկայացուցչի կողմից գեներալ Կօբին արւած յայտագրի մասին թերթերից տեղեկացայ պատահաբար: Այդ յայտագրում անտեղի կերպով յիշւած է, որ իբր թէ դաշնակից պետութիւնները Շարուր-Նախիջևանի շրջանը յանձնել են Հայաստանին: Նման պաշտօնական ակտ ինձ յայտնի չէ և, հաւանօրէն, Հայաստանին նման մանդատ չի տրւած: Ես գալիս եմ այն եզրակացութեան, որ Շարուր-Նախիջևանը Հայաստանին կցելու առաջարկին չեն տւել իրենց համաձայնութիւնը ոչ միայն դաշնակից պետութեանց կառավարութիւնները, այլ և, նոյնիսկ, անգլիական հրամանատարութիւնը: Նոյնը կարելի է ասել նաև Ղարսի շրջանի մասին: № 469, 21 յուլիսի, 1919 թ.:

Դիւանապետ. ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 36.

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Այսօր տեղս հասած մարդիկ հաղորդում են, որ Շարուրում սպասւում են դէպքեր և որ հայերը մահադատանների երթևեկութիւնը երկաթուղագծով արգելում են հայերը մի քանի գիւղերից փախել են Կանթուղի գիւղը: Ջալալինսկին աւերած է քրդերի կողմից: Սպասւում են խոշոր դէպքեր: Հայաստանը լաւում է իր բոլոր ոյժերը: Մահմեդականներին օգնելու համար պէտք է, որ մեր զորքերը քաշենք դէպի Հայաստանի սահմանները:

Սահմանների վրայ մեր զորքերի երևալը խուճապ կձգէ հայերի մէջ, կուժեղացնէ դատաւթութիւնը և կը բանձրացնէ մահմեդականների ոգին: Հայաստանի զորքերի քանակի մասին արդէն հաղորդել եմ թիֆլիս, գինւորական կցորդ Ալիևին, խնդրելով, որ այդ մասին տեղեկացնէ զօրական նախարարին: Եթէ ուզում էք օգտւել բոլորից, ձեռք առէք շտապ և վճարական միջոցներ: Խնդրում եմ մեր կառավարութեան մտադրութիւնները հաղորդէք ինձ: Կրկին յայտնում եմ, որ մեր թղթի յայտադրերին ու բանաւոր միջամտութիւններին Հայաստանը ուշք չի դարձնում: Արալըխում դէպքեր են սպասւում: Մահմեդականները հագորդում են, որ հայերը սկսել են հաւաքել մահմեդականների կողմից լքած 12 գիւղերի հունձը: № 470, 21 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 37

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Ծն այն տպաւորութիւնն ստացայ, որ հայկական

զորքերը Բէիւք-Վէդիից չեն հեռանայ, այլ, կանգնելով միայն դիրքերի վրայ, կընդհատեն պատերազմական գործողութիւնները: Միջոցներ ձեռք առէք, որ հայկական զորքերը հեռանան, ապա թէ ոչ Բէիւք-Վէդիի մահմեդականների դրութիւնը կդառնայ ծանր և, նոյնիսկ, վտանգաւոր: № 499, 22 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 38

Երևան, դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝
Թէքինսկուհ

500,000 փութ ջուր ուղարկելու մասին Բէկօ գաղանի արած միջնորդութեան հետևանքով (խնդարութիւնն է) դաշնագրի Ապահովութեան խորհուրդը որոշել է նաեւ քսց չթողնել մինչև Ադրբէջանի կառավարութիւնը փոփոխութեան կենթարկէ գաշնագրի հաստատման երկու պայմանները: Այդ մասին հաղորդում եմ ձեզ: Հայերին չյայտնէք: № 54, 24 յուլիսի 1919 թ.:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաֆարով

№ 39

Բազու, նախարարապետին, պատճէնը՝ արտաքին գործերի նախարարին

Շարուր նախիջևանի շրջանում տեղի են ունենում խոշոր դէպքեր: Զինւորական կցորդ Ալիևին հաղորդեցի հայկական զորքերի քանակի ու նրանց դատաւթութեան մասին՝ զօրական նախարարին տեղեկացնելու համար:

Հայաստանը շարունակում է զօրքեր ուղարկել Շարուր Նախիջևանի շրջանը: Օգնեցէք մահմեդականներին մեր զօրքերը դէպի Հայաստանի սահմանները շարժելով: № 485, 24 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 40

Նրեան, գիւանագիտական ներկայացուցիչ
Թէքինսկուհ

Շտապ, պարբերաբար և մանրամասը հաղորդեցէք գործերի քաղաքական դրութեան մասին: Զեր քարտուղարը եկաւ առանց որեէ գեկուցման: Որքան գումար պէտք է յանձնել նրան: № 879, 27 յուլիսի, 1919 թ.

Արտաքին գործերի նախարարի օգնական՝

Զիաթխանով

№ 41

Բագու, նախարարապետին, պատճէնը՝ արտաքին գործերի նախարարին

Կարծում եմ, որ մեր կառավարութիւնը պէտք է վճռական առաջարկ անէ անդլիացիներին, մեզ յանձնելու Զուլֆա Շահթ սխտի երկաթուղին, Ալեքսի Զուլֆա գծով, Պարսկաստանի հետ առևտուր սկսելու համար: Յանձնման ենթակա այդ գիծը պէտք է երկաթի մինչև Դաւալու գիւղը: Անգլիացիներին այդ առաջարկն անելու հետ միաժամանակ, մատնանցեցէք Հայաստանի անընդունակութիւնը, գնացքների երթևեկութեան յաճախակի ընդհատումը. ընդ սմին,

խոստացէք Շարուր Նախիջևանում նոր կարգ հաստատել: Կարծում եմ, անգլիացիք կհամաձայնեն: № 558, 28 յուլիսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 42

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին
Շտապ միջոցներ ձեռք առէ՛ք՝ արգելելու հայերի ելքը, որոնք ցանկանում են փոխադրել Հայաստան: Կը դամ և կըրսցատրեմ. № 460, 30 յուլիսի 1919 թ.
Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 43

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին
Մահմեդականների դրութիւնը օրէցօր վատանում է:

Վերջապէս, թղթի յայտադրերից բացի, մենք պէտք է անենք իրական քայլեր: Ես այսօր յանձնեցի մի խիստ յայտադիր, որ պատասխան է Բէիւք Վէդիի դէպքերի մասին Բէկդադեանի կողմից տրուած յայտագրին: Իմ յայտագիրը պատասխանում է Բէկդադեանի յայտագրի բոլոր կէտերին, մատնանշելով նաև, թէ ինչ դրութեան մէջ են մահմեդականները Հայաստանում: Եթէ մենք ուզում ենք հանդատացնել կատաղած հայերին և փրկել բազմաթիւ մահմեդականների կեանքն ու ինչքը, ապա պէտք է անյապաղ պատերազմ յայտարարենք: Ինչի ք. Վէդիի, Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում կոխում են տեղի ունենում: Հայկական գնդերը փախչում կամ ոչնչանում են: Հաղորդեցէք, թէ ինչ պէտք է անում ես: Մահմեդականները դեռ չեն

ցանկանում Երևանը գրաւել: № 601, 1 օգոստոսի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 44.

Երևան, դիւանագիտակ. ներկայաց. Թէքինսկուհի

Խնդրում եմ շտապ կերպով հաղորդէք, թէ ի՞նչ դրութեան մէջ են Հայաստանի գործերը: № 58, 2-ն օգոստոսի 1919 թիւ:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաքարով:

№ 45

Բագու, նախարարապետին, պատճէն՝ արտաք. գործ.

նախարարին

Անհրաժեշտ է, որ Ադրբեջանը երկու շաբաթւայ ընթացքում մաքրէ հաշիւները Զանգեզուրի հետ ու զօրքերն առաջացնէ մինչև Ղամաբլու: Այժմ ամենաւ. յարմար ժամանակն է: Հայաստանի կօմիսսար՝ ամե. ընկալան գնդապետի ժամանումից յետոյ, ուշ կը լինի: Եթէ իմ առաջարկը կընդունուի ձեր կողմից, ապա ի. րագործեցէք առանց պատերազմ յայտարարելու: Շատ խնդրում եմ, որ օգտէք ըոպէից ե ժամանակ չկորցը. նէք: № 606, 3 օգոստոսի, 1919 թիւ:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 46

Բագու, նախարարապետին, պատճէն՝ արտաքին գոր. ձերի նախարարին

Հայաստանը հրետանի և ռումբեր է ուղարկում

դէպի Դիրիջան, Նոր Բայազէտ և Բասար-Գեչար: Այ. սօր Երևանից եօթ բեռնատար օթօմօրիկներով բռն. բեր ուղարկեց Նոր Բայազէտի խճուղով: Ենթադրում եմ, որ Հայաստանը պատրաստութիւններ է տեսնում մահմեդականների դէմ: Մատնանշւած շրջաններում է գտնւում չորրորդ հետակ գունդը: Զեռք առէք հար. կաւոր միջոցները: № 616, 4 օգոստոսի, 1919 թիւ:

Դիւանագիտական ներկայաց. Թէքինսկիյ

№ 47

Շտապ

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Այսօր ժամանեց ամերիկ սկիւն միսսիսն, որ գե. նում է Նախիջևան՝ ընդունելու շրջանի վարչութիւնը, որպէս չէզոք գօտի: Հիմնւում է Ադրբեջանի կառավա. րութեան հետ կապած համաձայնութեան վրայ, բայց ոչ մի տպացոյց չի ներկայացնում: Որովհետև նրանց գալով Նախիջևանում կարող են խոշոր բարդութիւններ առաջանալ, խնդրում եմ շտապով հաղորդէք, թէ, իրօք, առաջանալ, խնդրում եմ շտապով հաղորդէք, թէ, իրօք, համաձայնութիւն կընւած է, որպէսզի յայտարարեմ մասին Նախիջևանի ազգաբնակչութեան: Միս. սիսն և ազգաբնակչութիւնը անդիտութեան մէջ են: Պատասխանեցէք ծածկագրով: № 1135, 21 հոկտեմբե. ըրի, 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Հախվերդով

№ 48

Երևան, Ադրբեջանի դիւանագիտական ներկայա. ցուցիչ Հախվերդովին

Հասկելը բանակցութիւններ վարեց կառավարու.

թեան հետ Շարուր Նախիջևանի շրջանը չէզոք գօտի յայտարարելու մասին: Համաձայնութիւն չկայացաւ, որովհետեւ Հասկելը չենդունեց մեր պայմանները: Կառավարութիւնը յայտարարեց միայն, որ մնալով պասսիւ գերի մէջ, զիմադրութիւն չի ցոյց տայ, եթէ Հասկելը չէզոք գօտի հաստատէ: Հասկելի տեղակալ Ռէյը եկաւ Բագու. բանակցութեանց ընթացքում յայտնեց, որ իրենք մի սպայ պիտի ուղարկէին Նախիջևան, զրուսեանը տեղում ծանօթանալու համար:

Այս հարցը մնում է նոյն դրութեան մէջ, ինչ որ ձեր Բագու եղած ժամանակն էր: № 93, 23 հոկտեմբերի 1919 թ.

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաֆարով

№ 49

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Անհրաժեշտ է յայտնել գօտու. Սուլթանովին, որ Նախիջևան փամփուշտ և փող ուղարկելու մասին հայերը նախադրուշացած են: Ծանապարհի վրայ զըրւած են պահակներ, ու մօտ օրերում յարձակում եղաւ Հարւանի վրայ և կողոպտեց 400 մարդ: Մատնանըշւած առարկաները երբեք չուղարկէք Մինքենդ և Խոշբէկ գիւղերի վրայով:

Հայերը Երևանում տենդոտ աշխատանքի մէջ են. ամեն օր Դիլիջանի և Զանգեզուրի ուղղութեամբ փամփուշտ և սուսք է ուղարկւում: № 1204, 28 հոկտեմբերի 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Հախվերդով

№ 50

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Նախիջևանից ինձ գրում են, որ ազգաբնակչութիւնը հրաժարեց ընդունել գնդ. Դիլիին, որպէս նա-

հանգստի: Երկար բանակցութիւններից յետոյ, գնդ. Ռէյը համաձայնեց գնդ. Դիլիին թողնել որպէս Ամբրիկայի ներկայացուցիչ: Նա բացարձակապէս հրաժարեց խառնել ներքին վարչութեան գործերին: Հասկելի՝ ժողովրդին ուղղած կոչերը յետ են վերցւած:

Նամակի պատճէնը ուղարկեցի ձեզ: Մօտ օրերս Նախիջևան տնցաւ ռուսական ծառայութեան գնդապետ Խան Փիրա Այսովը, որպէս գնդ. Դիլի: օգնական: Ինչպէս ես լսեցի, նա նշանակւած է Հայաստանի կառավարութեան ցուցմունքով, համարւում է Նախիջևանի հայկական նահանգապետ և գաղտնի կեցողով ոտնիկ է ստանում Հայաստանի հանրապետութիւնից: Այսօր Նախիջևանի գնդապետ նահանգապետին գաղտնի նամակ ուղարկեցի, որ Խան Փիրա Այսովին շտապ հեռացնեն Շարուր-Նախիջևանի շրջանից: Վէզիրբասարի և Զանգիբասարի շրջանները առայժմ կղզիացած վիճակի մէջ են: Հնդկանդութիւն յայտնող պատգամաւորի մէջ են: Հնդկանդութիւն յայտնող պատգամաւորներ, բայց նրանք եղել են ինքնակոչ մարդիկ: № 1234, 1 նոյեմբ. 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. Հախվերդով

№ 51

Երևան, դիւանագիտական ներկայաց. Հախվերդովին
(Ստացւած է փոստով)

Նախադրուշական բոլոր միջոցները ձեռք առնելով, հաղորդեցէք Զամալինսկուն, որ անհրաժեշտ է գնդ. Դիլիին հետ հաստատել բարեկամական յարաբերութիւններ, և որ նրանց բռնած զինքը կառավարութեան կողմից հաւանութիւն է գտնում: Ծածկագիրը

ձեզ մօտ պահեցէք, ոչ ոքի մի տւէք և եթէ կյան-
ձնէք քարտուղար Միբբարաւին, անդեկացրէք: № 105
9 նոյեմբ. 1919 թ.

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաֆարով

№ 52

Շտապ

Յրևան, Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայաց.

Հախվերդովին

Մեր և հայկական կառավարութեան միջև կայա-
ցաւ համաձայնութիւն այն մասին, որ տեղիւն ունի
վիճելի հարցերը հնթարկեն դեկտեմբերի 2-ին հրա-
ւիրուելիք կօնֆերենցիայի վճշին. այդ պատճառով
խուսափեցէք կառավարութեան և ազգաբնակչութեան
միջև միջնորդի դեր կատարելուց, ինչպէս այդ տե-
ղի էր ունեցել զանգիրասարցիների վերաբերմամբ:
26 նոյեմբերի, 1919 թ.

Արտաքին գործերի նախարար՝ Զաֆարով

№ 53

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Դիւղական ջօջանների կազմակերպումից յետոյ,
միջնորդութեան մասին այլևս խօսք չկայ: Ամիս ու
կէս առաջ տեղի ունեցած իմ միջամտութիւնը հետե-
ւանք էր ըրպէի պահանջի: Մանրամասն զեկուցումը
կուղարկեմ առաջին իսկ սուրհանդակով: № 1715, 28
նոյեմբ. 1919 թ.

Դիւանագիտ. ներկայացուցիչ՝ Հախվերդով

№ 54

Յրևան, Դիւանագիտ. ներկայացուցիչ՝ Հախվերդովին
(Թիֆլիսից)

Այստեղ ամերիկացիները տեղեկութիւն են ստա-
ցել, որ իբր թէ մահմեդականները պատրաստոււմ են
Նախիջևանի կողմից յարձակում գործել Յրևանի վրայ:
Խնդրում եմ հաղորդէք ինձ, թէ այդ առթիւ ինչ է
յայտնի ձեզ:

Հաղորդեցէք, թէ Հայաստանի պատերազմները
երբ պիտի մեկնեն Բագու, կօնֆերենցիային մասնակ-
ցելու համար: № 117, 3 դեկտ. 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայացուցիչ
տեղակալ՝ Վէրիով

№ 55

Գաղտնի

Յրևան, Ադրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝
Հախվերդովին
(Թիֆլիսից)

Մօտ օրերս Յրևան է գալիս աւստրիական կա-
պիտան՝ Թոմաս Օթմար Անտօն Մարափուտին: Նա մը-
տադիր է անցնել Խալիլ բէյի բանակը: Աջակցութիւն
ցոյց տւէք նրան, եթէ անհրաժեշտ կը համարէք:
№ 120, 5 դեկտ. 1919 թ.

Դիւանագիտական ներկայաց. տեղակալ՝
Վէրիով

Ծանօթ. - Հայաստան հասնելուն պէս, կապիտան
Մարափուտին ձերբակալեց միլիցիայի կողմից և այ-
նուհետեւ յանձնեց Հայաստանի հանրապետութեան
զին. դատարանին, քրեական պատժապարտի 108 և 119
յօդածներով նախատեսուած յանցանքի մէջ մեղադրու-
ելու համար: Զին. դատարանը 1919 թ. դեկտեմբերի

31-ի դաժարաց դատաստանական նիստում քննելով գործը, Անտոն Մարտկոտիին ճանաչեց յանցաւոր ներկայացւած մեղադրանքի մէջ և դատաւարտեց ներքան տաժանակիր աշխատանքների, 15 տարի ժամանակով:

№ 56

Գաղտնի

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Նախիջևանի ազգաբնակչութեան խնդիրը յարգելով, վաղը ձեկնում եմ թիֆլիս: Մանրամասնութիւնները այնտեղից կը հաղորդեմ: № 1793, 12 դեկտեմ. 1919 թ.:

Իւլանադիաւանի ներկայաց. Հախվիրով

№ 57

Յ. գաղտնի

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Երէկ ստացայ Նախիջևանի հահանգապետի նամակը: Զիշ զեկուցում եմ նամակի մի մասը, ինչպէս եմ հեռագրէք ինձ ձեր ձեռք առած միջոցները, Նախիջևան հաղորդելու համար: Պարսկաստանը մեծ խնամութեամբով, գայթակցեցուցիչ միջոցներով զրաւում և իրաւարում է Նախիջևանի շրջանի գաղթականներին: Եթէ գաղթականները, որոնց թիւը հասնում է 60 հազարի, անցնեն Պարսկաստան, ապա հայերը կտիրեն այդ երկրամասերը, կմխանան Զանգեզուրին և կսպառնան Բագուն: Գաղթականները սարսափելի տանջանքների մէջ կոտորւում են հարիւրներով թաւրից և ցրտից: Անգլիացիները, օգտուելով իրե-

րի այդպիսի դրութիւնից, ցանկանում են գաղթականների այդ մեծ բանակի տեղափոխութեամբ թուրացնել երկիրը՝ հայերի ներսխուծման համար: Այդ ինձ հաստատ յայտնի է: Եթէ կառավարութեան համար թանկ է այդ երկրամասի պահպանումը, ապա թող անյաշաղ դրամ և մարդիկ ուղարկէ՝ փրկելու գաղթականների կեանքը և պահելու նրանց տեղում: № 1859, 20 դեկտ. 1919 թ.:

Ի տեղի ներկայացուցչի՝ Միրբաբաև

№ 58

Յ. գաղտնի

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Նախիջևանից գրում են, որ եթէ գանգիրասարցիք անձնատուր լինեն, ապա մենք քաղաքական, բարոյական և նիւթական տեսակէտից շատ բան կը կորցնենք: Խնդրում եմ ամեն ջանք դրած դնել, որ պէտքի հայերի յարձակումը՝ գանգիրասարցիների վերայ՝ յետ չպարտի: Նրանց կողմից բոլոր հնարաւոր միջոցները ձեռնարկւած են: № 1860, 20 դեկտ. 1919 թ.

Ի տեղի ներկայացուցչի՝ Միրբաբաև

№ 59

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Խնդրում եմ հաղորդէք թիֆլիս՝ Վէֆիլ վիշ, որ նրա Երևան ուղարկած № 120 ծածկագիր հեռագիրը հայերի կողմից բացւած է: Աւտարիացի սպան ձերբակալւած է: Երէկ հաղորդեցին, որ Զինուորական Դա-

տարանը նրան դատապարտել է 15 տարւայ տաժա-
նակիր աշխատանքների: Անհրաժեշտ է, որ Վէրիլովը
պարզէ, թէ հայերէն ինչպէս է յաջողել ծածկագիրը
բանալ և ուղարկէ մեզ մօտ ծածկագիր: Խնտիւովը
այդ մասին յայտնել էր Հախմիրզովին, բայց նա, ինչ-
պէս երևում է, մոռացել է թիֆլիսում Վէրիլովին
նախազգուշացնել, ընդհակառակը, հէնց ինքը նոյն
ծածկագրով հեռագիր է ի փել Երեւան, № 1864, 22-ն
դեկտ. 1919 թ.:

Ի տեղի դիւանագիտ. նշխարաց. Միրբաբան

№ 60

Երևան, Ագրբէջանի գիւանագիտ. ներկայացուցչին
(Նախիջևանից հնդ-հարապական հեռագրաթերով)

I. Խնդրում եմ պաշտօնապէս հաղորդէք, թէ ճիշտ
է արդիօք, որ Հաշտութեան Խորհրդաժողովը ճանա-
չել է Կովկասեան հանրապետութիւնների անկախու-
թիւնը. այդ մասին այստեղ յամառ լուրեր են պըտ-
տում:

II. Որովհետեւ հաղորդակցութիւն չկայ, ուստի,
խնդրում եմ, դուք յայտնէք իմ գլխաւոր Խորհով բէկ
Սուլթանովին, որ երկրի գաղթականները սարսափե-
լի տանջանքի մէջ կոտորում են քաղցից և ջրաբաց:

III. Փողի չգոյութեան պատճառով երկրի դրու-
թիւնը խիստ ճգնաժամային է: Ես մի մարդ, երեք
ազնիւ գործիչների հետ, կտտարեկապէս յագնեցի թա-
գաւորող չարիքի դէմ կռուելով և սպասելով:

Երկրի փրկութեան սիրուն ուղարկեցէք ոյժեր
և ազատեցէք ինձ այս դաւաճան Խալիլ բէյից և ըն-
կերենից: Խորհով բէկը և ես յուսահատուծ ենք:

Օգնեցէք Միր Իսուպ աղային: Խնդրութեամբ հայերը
կոտորւում են քաղցից, թող հայերը կամ տանեն նը-
րանց իրենց մօտ և կամ նիւթական օժանդակութիւն
հասցնեն: № 200, 22 յունւարի, 1920 թ.:

Նահանգապետ՝ Սամիդ Զամալինսկիյ

№ 61

Երևան, գիւանագիտական ներկայացուցչին Երևա-
նում

(Նախիջևանից հնդ-հարապական հեռագրաթերով)

I. Ամերիկացիները թնչ պատճառով են հեռա-
նում Նախիջևանից:

II. Քաղաքական աշխարհում, առհասարակ, թնչ
կայ: Հայերը մասնակի յարձակութեամբ են կատարում
սահմանների վրայ. այդ մասին հաղորդած է Հասկե-
լին:

III. Ձեզ յայտնի անձանց հակաշխատանքը և թէ
շարունակի, ես և ընկերները կդատապարտենք կոր-
ծանման: Առանց փողի, ոյժերի և մարդկանց, չեմ կա-
րողանում եօլա գնալ: Խալիլ բէյը իրեն յայտարարեց
լաճրի գլխաւոր և ցանկանում է մօտ օրերս յեղաշրջում
առաջ բերել ու կօտորել իմ մօտ աշխատակիցներին:

IV. Դրամը բոլորովին վերջացել է. երկրորդ
ամիսն է, որ պաշտօնականները ուճիկ չեն ստացել. այդ
բանը (ձեռնտու) է Խալիլ բէյին և նրա նենգ նպա-
տակներից գաղթականները գլխովին ոչնչանում են:

V. Հաղորդեցէք կառավարութեան, № 100, 3-ն
փետրւարի, 1920 թ.:

Նահանգապետ՝ Զամալինսկիյ

№ 62

Շտապ

Բազու, արտաքին գործերի նախարարին

Նախիջևանի գեներալ-նահանգսպետը հեռագրով յայտնում է, որ իր զորաթիւնը ճգնաժամային է: Խալիլ բէյը յայտարարել է իրեն խմբի գլխաւոր, պատրաստուում է զբաւել իշխանութիւնը՝ կոտորելով Զամախինսկու բոլոր հաստատութիւններին: Փողի չգոյութիւնը, պաշտօնեաների ոռճիկ չստանալը զորաթիւնը աւելի վատացնում է: Անհրաժեշտ է շտապ կերպով ուղարկել փող և ոյժեր: Խնդրեցէք Խալիլ փաշային, որ Խալիլ բէյին յետ կանչէ, պաթէ ոչ կարող է երկրում տնիշխանութիւն ծագել: № 89, 4 վեւրւարի 1920 թ.:

Ազրբէջանի դիւանագիտ. հերկայաց. Հախվելդով

№ 63

Շտապ

Երևան, Ազրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Հախվելդովին

Դրամներ այսօր կուղարկենք: Խալիլ բէյի վերաբերմամբ այսօր միջոցներ ձեռք կառնւեն: № 153, 7 փետրւարի, 1920 թ.:

Նախագահ՝ Ուսուրբէկով

№ 64

Երևան, Ազրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Հախվելդովին

Մըստըր Ուօրդրօպը խնդրում է աջակցել բանալու Զուլֆա-Երևան երկաթուղագիծը: Հետազրով հա-

ղորդեցէք ձեր կարծիքը, թէ, արդեօք, մեր քաղաքական-տնտեսական շահերի տեսակէտից ցանկալի է այդ ճանապարհի բացումը: № 24, 2 փետր. 1920 թ.:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Խոյսկի

№ 65

Բազու, արտ. գործ. նախարարին

Պատասխան № 24 հեռագրի: Նախ քան մեր փոխարարներու թիւնների կարգաւորումը և սահմանների որոշումը, Երևան-Զուլֆա ճանապարհի բանալը համարում եմ անպատկաւարմաբ: Տնտեսական տեսակէտից այդ նպատակը է միայն Հայաստանին: Մեզ համար ճանապարհի բացումը դեռ ևս տնտեսական շահ չի ներկայացնում. իսկ քաղաքական շահերը թէ՛ Նախիջևանում և թէ՛ պարսկական Ազրբէջանում մենք կարող ենք հետապնդել առանց այդ ճանապարհի: Ուօրդրօպը գործում է հայերի խնդրով: 10 փետրւարի 1920 թ. № 114:

Դիւանագիտական ներկայաց. Հախվելդով

№ 66

Երևան, Ազրբէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ՝ Հախվելդովին

(Նախիջևանից)

Խնդրում եմ անյապաղ Նոր ծածկագիր ուղարկէք:

Զամախինսկի

№ 67

Նախիջևան, Զամախինսկուն

Ինչդէս լսեցի, Ալիխանը, Հայաստանի կառավա-

թութեան յանձնաքարութեամբ, Գելբալի խանին գայ-
թակդեցուցիչ առաջարկութիւն պէտք է անխնայ տրուի
է խառն հատեան նրանց խօսակցութիւններին և, ըստ
հնարաւորին, անհրաժեշտ է կերպով խանգարել նրանց
առանձնակի խօսակցութիւնը:

Դիւանագիտական ներկայաց. Հախվերդով

№ 68

Երևան, Ագրքէջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ
Հախվերդովին:

Ձեր, կամ ձեր խորհրդականի արտակարգ մեկ-
նումը անհրաժեշտ է: Այլ խանը առաջարկութիւնն
արել է, նշաններից երևում է, որ յաջողութիւն ունի.
Փող չունենալու պատճառով, իմ և երկրի զբոսութիւնը
ճշմարտամային է: Երրորդ ասիւն է, ինչ պաշտօնեա-
նիքը չեն ստանում: Ամեն կողմից լսում ենք, որ գար-
նանը հայերը պէտք է յարձակուին: Չգիտեմ, թէ ում
հետ և ինչ միջոցներով դորձեմ: Խնդրում եմ հաղոր-
դէք կառավարութեան, որ ես հիւանդութեան պատ-
ճառով, այլևս անկարող եմ աշխատել: Թող արտա-
կարգ ձեռք ուղարկեն մի յարմար, փորձած մարդու
և ինձ ազատեն:

Զամալինսկի

№ 69

Շտապ

Քաղու, արտաքին գործերի նախարարին

Նախիջևանի նահանգապետը հաղորդում է, որ
իր և երկրի զբոսութիւնը ճշմարտամային է, երրորդ ա-

միսն է, ինչ պաշտօնեաները չեն ստանում: Հայաս-
տանի կողմից Գելբալի խանին արած առաջարկը՝ Նա-
խիջևանում բարձր պաշտօն ստանձնելու մասին, յա-
ջողութիւն է գտնում: Զամալինսկին խնդրում է ըն-
տառ ուղարկել մի փորձած մարդ և իրեն ազատել:
Ես կարծում եմ, որ արտակարգ միջոցներով կարելի
է զբոսութիւնը փրկել: Անհրաժեշտ է Նախիջևան գնալ
զբաժով հանդիմ, բայց դժբախտաբար դրամը Թիֆ-
լիսից դեռ չէ ստացւել: 27 փետրւարի, 1920 թ.:
Ի. ա. դիւ. ներկայաց. Մուսաև

№ 70

Երևան, Ագրքէջանի ներկայացուցչին
(Նախիջևանից)

Քաղաքական, տնտեսական և այլ տեսակետնե-
րից մեծ վնաս է հասցւում մեր հանրապետութեանը՝
Թաւրիզում ձեր ներկայացուցչի չունենալու հետե-
ւանքով: Ներկայացուցչի գոյութիւնն այնտեղ կարող
էր նախագրւել և ոչնչացնել հայկական կազմա-
կերպութիւնն ու մեզ համար պատրաստող վտանգը
և նոյնպէս կարող էր թիթեացնել և բարեփոխել քաղա-
քացիների կացութիւնը: Ծայր անհրաժեշտութիւն եմ
համարում անյապաղ կերպով այնտեղ ուղարկել մեր
ներկայացուցչին: Որպէսզի փութացնեմ այդ հարցի
իրագործումը, իմ կողմից առաջարկում եմ իմ գրա-
սկնեակի վարիչ Միրզա Զաֆար Մամեդովին, որը
յայտնի է Երևանի հայրենակցութեանը, պարլամենտի
որոշ անդամներին և լուսաւորութեան միջոցաւ Շախ-
թախթինսկուն: Փետրւարի 29, 1920 թ.:

Զամալինսկի

№ 71

Երևան, Ադրբեյջ. դիւ. ներկ. Հախվերդովին
(Թիֆլիսից)

Պետական ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն խոշոր գումար է յատկացրել Նախիջևանի գեներալ-նահանգապետ Զամալինսկու կարգադրութեանը: Այդ գումարը ձեր միջոցով պիտի յանձնուի Զամալինսկուն: Այդ փողերը ես առանձնապէս Բագրից փոխադրել եմ Թիֆլիս: Բարեկոյս մարդ ուղարկեցէք փողերը Երևան բերելու համար: Աւելի նպատակայարմար եմ համարում փողերի համար ձեր Թիֆլիս գալը: Պատասխանեցէ՛ք շտապ: № 12:

Դիւան. ներկ. Վէքելով

№ 72

Նախիջևան, գեներալ-նահանգապետին

Ձեզ համար Թիֆլիս է բերւած մի խոշոր գումար: Մօտ օրերս Երևանում կը ստացւին և առանց դանդաղելու ձեզ կուղարկեն: Համոզեցէ՛ք ճառարողներին, որ այդ հարցը օրերի խնդիր է: Թաւրիզում ներկայացուցիչ ունենալու հարցում միջնորդութիւն կը յարուցեմ: № 240:

Ի. տ. դիւ. ներկ. Մուսա

№ 73

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Մինչև այսօր փող չստանալը Նախիջևանի համար ոչինչ է դարձնում գեներալ նահանգապետի աշխատանքը և էական վնաս է պատճառում հանրապետ-

ութեան: Զանգիրասարը նոյնպէս սոսկալի կացութեան մէջ է առանց մեր դրամական օժանդակութեան, ինչ ձեռնտու է Հայաստանին: Երկու շրջանները ես պաշտպանում եմ նրանով, որ փողերը արդէն Թիֆլիսում են և Երևանում ստացւելուց յետոյ, առանց դանդաղելու պիտի ուղարկւեն ըստ պատկանելոյն: Դանդաղեցման իւրաքանչիւր մի բողէն ուժեղ կերպով անդրադառնում է մեր շահերի վրայ: Խնդրում եմ ձեր կարգադրութիւնը, քանի դեռ ուշ չէ: № 247 մարտի 4-ին, 1920 թ.:

Ի. տ. դիւ. ներկ. Մուսա

№ 74

Բագու, արտաքին գործերի նախարարին

Թախանձագլին խնդրում եմ, շտապեցրէ՛ք Թէմուրբէկին ճանապարհել: Հրօսախմբի նախօրօք պատրաստած ինձ հետ պատրաստ ջստմեկի դէպքից յետոյ, իմ այստեղ մնալը անմտութիւն եմ համարում: № 209, մարտի 10, 1919 թ.:

Դիւանադիւ. ներկ. Հախվերդով

Նկատողութիւն.— Վէքելովի հեռագրի համաձայն, Հախվերդովը Թիֆլիս գալով ստացել է Նախիջևանի, Զանգիրասարի և այլ շրջանների համար նախօրօք նշանակւած փողերը, սակայն Երևան վերադառնալիս չէզոք զոնայում կողոպտւել է չարագործներից:

№ 75

Երևան, Ադրբեյջանի դիւանագիտակ. ներկայացուցիչ Մակինսկուն

Մարտի 22-ի գիշերը ամբողջ Ղարաբաղում բո-

լոր հայերի ապստամբութիւնն է սկսել: Միաժամանակ հայկական զինւած ուժերը Խանքէնդում, Ասկեանքում, Թարթուսում և այլ տեղերում մեր զօրքերի վրայ յարձակում են գործել: Յարձակումները առայժմ կասեցրւած են, հայերի կողմից կորուստները մեծ են: Ամենուրեք կռիւներ են տեղի ունենում: Բոլոր անհրաժեշտ միջոցները ձեռնարկւած են: Շտապ հաղորդեցէք Վեդիքասարի և Նախիջևանի շրջաններում կատարող զէպքերի մասին: Անհրաժեշտ է առանց զանդաղելու ամեն միջոցներով հնարաւոր օգնութիւնը հասցնել Վեդիքասարին և Նախիջևանին և լրագրել անկ նրանց Ղարաբաղի զէպքերին: № 59, մարտի 24 1920 թ.:

Արտ. գործ. նախար. Պոյսկի

Նկատողութիւն. — 1920 թ.ի ապրիլի 4 ին էջմիածնի գաւառի Դաարաբաղ գիւղի մօտ, ապստամբ Չանգիբասարի շրջանը մեկնող երեք զինւած թուրքեր են բռնւած: Կալանաւորւածների մօտ գտնուել են Ազրբէջանի ռոսեր 499,750 ո., Անգրկովկասեան ռոսեր՝ 11,050 ո. և Հայկական չէկեր 1,100 ո.: Այդ մարդիկ պարզւել է. որ երեանի Ազրբէջանեան միսսիայի կաւաններն (պահակներ) են, եղել ինչպէս յայտնի է դարձել, նրանք եղել են միսսիայի աւտոմոբիլով զիւներկ: Մակինսկու յանձնարարութեամբ և մատուցել էին թափանցիկ Չանգիբասարը՝ փողը ապստամբների ղեկավար Մուլա Ղասսուդին յանձնելու գիտաւորութեամբ: Այդ երեք անձնաւորութիւնները և միսսիայի շոֆերը յանձնւել են Հայաստանի հանրապետութեան զինուորական դատարանին:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0411884

